

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه تربیت معلم آذربایجان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عربی

پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد
رشته‌ی زبان و ادبیات عربی

اسلام‌گرایی در اشعار معروف رصافی

استاد راهنما
دکتر عبدالأحد غیبی

استاد مشاور
دکتر محمدرضا اسلامی

پژوهشگر
بیان علانی

آذر / ۱۳۹۰
تبریز / ایران

تقدیم به

همه عزیزانی

که دستان تهی ام را در دست لبریز خویش گرفتند

و راه درست زیستن را به من آموختند.

تقدیر و تشکر

سپاس خدای را؛ سپاسی که در سایه سارش، در جمع سیاستمدان درگاهش باشیم و به یاریش، بر مشتاقان به سوی دریای رضایت و غفرانش پیشی بگیریم.

نیک است، از اساتید عزیز و بزرگواری که با همراهی شان، سختی های راه را برایم هموار کردند، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم. زحمات ارزنده ی استاد گرامی ام جناب آقای دکتر عبدالاحد غیبی را ارج می نهم که انجام این پژوهش مرهون راهنمایی های بی بدیل ایشان است؛ سرمست از رسم حق شناسی لطف های بی شائبه شان را پاس می دارم. و قدردانی می کنم از استاد ارجمندم جناب آقای دکتر محمدرضا اسلامی که مشاوره های ارزشمندشان را در این نگارش از بنده دریغ نکردند. و همچنین از تمامی عزیزانی که در به ثمر رسیدن این پژوهش مرا یاری کرده و مورد محبت و لطف خویش قرار دادند، صمیمانه تشکر می نمایم.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده	یک
مقدمه	۱

فصل اول

نگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی، ادبی و دینی عراق در قرن نوزدهم
و بیستم

۱-۱- اوضاع سیاسی عراق	۵
۲-۱- اوضاع اجتماعی مردم عراق	۷
۳-۱- اوضاع دینی در عراق	۸
۴-۱- اوضاع ادبی	۹

فصل دوم

تصویری از زندگی معروف رصافی، عقاید، اندیشه‌ها و شعر او

۱-۲- گذری بر زندگانی، مقام و روزگار معروف رصافی	۱۳
۱-۱-۲- آثار رصافی	۱۶
۲-۲- شعر و شاعری رصافی	۱۹
۱-۲-۲- محتوای شعری او	۲۴
۱-۱-۲-۲- قصه‌ی شعری	۲۴
۲-۱-۲-۲- شعر فلسفی و علمی	۲۵

۲۶	..... ۳-۱-۲-۲- دفاع از ارزش‌های اسلامی و سرودن شعر انقلاب.
۲۹	..... ۴-۱-۲-۲- دعوت به آزادی زن
۲۹	..... ۵-۱-۲-۲- وصف
۳۰	..... ۶-۱-۲-۲- شعر اجتماعی
۳۰	..... ۷-۱-۲-۲- شعر تاریخی
۳۱	..... ۸-۱-۲-۲- شعر سیاسی
۳۱	..... ۹-۱-۲-۲- غزل
۳۲	..... ۱۰-۱-۲-۲- شعر طبیعت
۳۲	..... ۱۱-۱-۲-۲- مدح و رثا
۳۳	..... ۱۲-۱-۲-۲- هجا
۳۴	..... ۲-۲-۲- سبک و اسلوب شعری شاعر
۳۶	..... ۳-۲- رصافی از نگاه ادیبان و ناقدان

فصل سوم

اسلام و تجلی آن در افکار و شعر معروف رصافی

بخش اول: دیدگاه رصافی درباره‌ی دین اسلام

۴۱	..... ۱-۱-۳- دین و اعتقاد رصافی
۴۳	..... ۲-۱-۳- اتهام به کفر و موضع‌گیری رصافی درباره‌ی آن

بخش دوم: تأثیر قرآن و سنت در شعر رصافی و نقش آن در بیداری مردم

۴۸	..... ۱-۲-۳- نقش شاعران مسلمان در بیدارسازی ملت
	..... ۲-۲-۳- آراء و اندیشه‌های «اسلام‌گرایانه‌ی» رصافی و بازتاب گسترده‌ی آن

در شعر او

۵۱	..... ۱-۲-۲-۳-۳ پیامبر اسلام(ص)، ساقی جام هدایت و بشارت
۵۲	..... ۲-۲-۲-۳-۳ دفاع از حقانیت و شکوه «اسلام»
۵۵	..... ۳-۲-۲-۳-۳ جایگاه قرآنی «علم و دانش» در شعر رصافی
۶۶	..... ۴-۲-۲-۳-۳ از اتحاد تا سرود آزادی
۷۵	..... ۵-۲-۲-۳-۳ تجلی غیرت بر «حکومت اسلامی» و «حاکم» آن در شعر رصافی
۸۰	..... ۶-۲-۲-۳-۳ جهاد، دفاع عادلانه
۹۳	..... ۷-۲-۲-۳-۳ «تعاون و وقف»، از شاهکارهای جهان اسلام
۹۸	..... ۸-۲-۲-۳-۳ «امر به معروف و نهی از منکر» در شعر رصافی
۹۹	..... ۱-۸-۲-۲-۳-۳ دعوت به «احسان»
۱۰۲	..... ۲-۸-۲-۲-۳-۳ دعوت به عدل
۱۰۳	..... ۳-۸-۲-۲-۳-۳ دعوت به یتیم‌نوازی
۱۰۵	..... ۴-۸-۲-۲-۳-۳ دعوت به درست اداکردن فریضه‌ی روزه
۱۰۷	..... ۵-۸-۲-۲-۳-۳ دعوت به پرداخت زکات
۱۰۷	..... ۶-۸-۲-۲-۳-۳ پرهیز از تبعیت از نفس اماره
۱۰۸	..... ۷-۸-۲-۲-۳-۳ دوری از یأس
۱۰۹	..... ۸-۸-۲-۲-۳-۳ فانی بودن دنیا و پرهیز از غرور و تکبر
۱۱۰	..... ۹-۸-۲-۲-۳-۳ موضع‌گیری علیه حسدورزی
۱۱۱	..... ۱۰-۸-۲-۲-۳-۳ پرهیز از خساست و تکبر
۱۱۲	..... ۹-۲-۲-۳-۳ منظره‌ی مرگ در شعر رصافی و اعتقاد او به قیامت
۱۱۵	..... ۱۰-۲-۲-۳-۳ اشاره به خلقت انسان
۱۱۷	..... نتیجه
۱۲۰	..... فهرست منابع و مآخذ

چکیده‌ی لاتین

چکیده

سرزمین عراق در دو قرن نوزدهم و بیستم شاهد فراز و نشیب‌های بسیاری در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی بود. این سرزمین پس از تحمل بیدادگری‌های سلاطین عثمانی، در دام استعمارگران غرب گرفتار شد و بار دیگر جام تلخ ستم، تجاوز و درماندگی و خواری را جرعه جرعه سرکشید و در حسرت عظمت گذشتگان فرو ماند. همه‌ی این عوامل دست به دست هم داد تا ملت عراق زیر بار فشارهای سنگین و طاقت فرسای روحی و روانی موجود، پشت خم کرده و از دین و فضایل ارزنده‌ی آن فاصله بگیرند. در این زمان بود که اراده‌های نیرومند مردان بزرگی همچون «سیدجمال‌الدین اسدآبادی» راسخ‌تر گردیده و بازگشت به دین و پیشرفت در سایه‌ی تعالیم اسلامی را در گوش مردم زمزمه کرد و شاگردان زیادی را با آرای اسلامی تربیت نمود. بسیاری از ادبا و شاعران معاصر عراق از جمله شاگردان مکتب سیدجمال‌الدین به شمار می‌آمدند که یکی پس از دیگری نغمه‌های ادبی خود را با شور و نشاطی اسلام‌گرایانه و ملی زینت می‌دادند. یکی از طلایه‌داران این نوع شعر اصلاح‌طلب «معروف رصافی» بود که به شدت تحت تأثیر اندیشه‌های اسلامی سیدجمال‌الدین قرار گرفت و در سرزمینی که واپس‌گرایی دینی بر آن حاکم بود و طغیان می‌کرد، اصلاح‌گرایی را به منصفی ظهور رسانید. هرچند برخی از علمای دینی متعصب رصافی را به بی‌دینی و بددینی متهم نمودند، اما به حقیقت او شاعری متعهد به مبادی اسلام و ملتزم به هویت ملی خود بود. پژوهش حاضر با رجوع به دیوان این شاعر بزرگ عراق و با استخراج برخی مفاهیم و موضوعات دینی و تطبیق آنها با آیات قرآنی و احادیث بر آن است تا اثبات کند او به معنای حقیقی کلمه، شاعری اسلام‌گرا و مدافع دین مبین اسلام بود که شعرش را ابزاری برای بیداری ملت قرار داد و به این ترتیب می‌کوشید آنان را با عنایت به آموزه‌های اسلام از تحمل آن همه ذلت و خواری برهاند.

واژگان کلیدی: اسلام‌گرایی، معروف رصافی، اصلاح‌طلب.

مقدمه

در سرزمین اسلامی دین و سیاست دو امر لاینفک به حساب می‌آیند و حاکم حکومت اسلامی باید فردی مسلمان و آگاه به شریعت اسلامی باشد. مبادی اسلام بر تمامی جنبه‌های زندگی تأثیر گذاشته به طوریکه سیاست، اجتماع، اقتصاد و فرهنگ آنان هماهنگ با موازین دین اسلام پیش می‌رود.

عراق نیز یکی از سرزمین‌های اسلامی بوده که در زمان حاکمیت عثمانی‌ها تحت سیطره‌ی حاکمانی به ظاهر مسلمان اداره می‌شد که در واقع از دین به عنوان وسیله‌ای جهت رسیدن به منافع شخصی خود بهره می‌جستند و به اسم اسلام ستم‌های فراوانی بر مردم روا می‌داشتند. همین امر به عنوان یکی از دلایل گریز مردم از دین به حساب می‌آمد. جهل، فقر، ناامنی، وضع مالیات‌های سنگین بر مردم و ظلم و ستم فراوان بر آنان، ملت را به ستوه آورده بود. بدین ترتیب قرن نوزدهم سخت‌ترین و دردناک‌ترین مرحله از تاریخ عراق به‌شمار می‌رفت و این سرزمین در این برهه‌ی زمانی با انواع بحران‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و علمی روبه‌رو بود و روح و روان ملت عراق نخستین نشانه‌ای بود که در تیررس این تیرهای آتشین قرار گرفت و معیارهای والای انسانی و آرمان‌های بلند اخلاقی نیز دستخوش تغییر و تحول گردید.

با آغاز قرن بیستم سرزمین عراق طعمه‌ای شد برای رقابت‌های استعمارگرانی که در پی گسترش مستعمرات خود بودند و چشم طمع به منابع دست نخورده‌ای همچون نفت آن‌جا دوختند. سرانجام انگلیس با شروع جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴ م و پس از درگیری‌های فراوان بر کشور اسلامی عراق استیلا یافت. این کشور، ورود خود را به آن‌جا نجات ملت عراق از یوغ عثمانی‌ها عنوان کرد، لیکن طولی نکشید که نیت استعمارگرانه‌اش بر آنان آشکار گردید. بنابراین مردم به مخالفت با دشمن استعمار به پا خاستند و حقوق خود را مطالبه کردند.

جور و ستم حکام عثمانی از یک سو و تجاوز استعمار از سوی دیگر باعث شد تا مردم عراق در زندگی روزمره‌ی خود دچار پریشانی و تردید گشته و خود را از زیستن در جامعه‌ای با ارزش‌های والا و انسانی محروم ببینند. ادبا که خود از تار و پود جامعه به‌شمار می‌رفتند از این وضعیت مستثنا نبودند و از آنجا که شعر زاینده‌ی فرهنگ محیط خاص خود است، این پدیده‌ها و شرایط حاکم بر جامعه در شعر آن روز عراق بازتاب گسترده‌ای به دنبال داشت و شعرا به‌وسیله‌ی آن، اعتراض خود را متوجه حکام و سلاطین نموده و سعی می‌کردند همت‌ها و اراده‌های راکد ملت خود را جنبانده و غرور و نخوت اسلامی و شرقی را برافروزند.

معروف رصافی به عنوان یکی از شاعران پیشرو در این زمینه نیک درخشید. او با آگاهی از شریعت اسلام و نیز با تأثیرپذیری از آرای اسلامی سیدجمال‌الدین اسدآبادی، در دوره‌ای که دین در حالت جمود به سر می‌برد تمامی تلاش خود را جهت بیداری مردم و بازگشت و رجوع آنان به تعالیم اسلامی مبذول داشت زیرا رصافی معتقد است که ملت با همبستگی و حفظ وحدت در زیر پرچم اسلام خواهند توانست به چنان شکوفایی و قدرتی دست‌یابند که تمامی دشمنان اسلام سر تسلیم بر

آستان آنان نهند. لذا رصافی شعر خویش را وسیله‌ای برای فراخوانی مسلمانان در کنار یکدیگر و همچنین وسیله‌ای جهت اصلاح امور جامعه براساس دستورات الهی قرار داد و این حرکت را نویدی برای یک انقلاب همگانی می‌دید. از این رو با مطالعه در دیوان او خواهیم دید که شاعر دیوانش را به زیباترین معانی قرآن آراسته و مزین کرده و بازتاب مضامین و احکام آسمانیش در آن مشهود است. و از آن جهت که مردم شعر را دوست دارند، آن را می‌شنوند و از آن تأثیر می‌پذیرند، رصافی در مسیر نشر و گسترش تعالیم اسلامی توفیق یافته و اشعارش در همه جا مورد پسند واقع شده و بر سر زبان‌ها جاری گشت. مردم همه به او و افکارش علاقه‌مند بودند، افراد زیادی مصمم به ادامه‌ی راه او شدند و شمار زیادی از ادیبان و ناقدان درباره‌ی شخصیت، افکار و شعر او کتاب و مقاله نوشته‌اند.

این پژوهش شامل سه فصل است که در فصل نخست به بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی در دوره‌ی شاعر پرداخته شده است. فصل دوم اوضاع شاعر اعم از زندگی، فکر، مشاغل، شعر، وفات و آرای دیگران درباره‌ی او را در بر می‌گیرد. و در نهایت فصل سوم، دین رصافی و بیان و شرح اشعاری از اوست که رنگ و بوی اسلامی در آن به چشم می‌خورد. لازم به ذکر است که در توضیح قصاید به مفاهیم کلی ابیات بسنده شده است.

هدف از انجام این پژوهش آن است که با تکیه بر دیوان دو جلدی رصافی و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، گزیده‌ای از اشعار این شاعر بزرگ معاصر عراق را که مضمون اسلامی دارند مورد بررسی قرار دهیم تا به نقش قرآن و دین در شعر او آگاه شویم و تهمت بی‌دینی را از ساحت پاک این شاعر بزداییم. علاوه بر این، میزان تأثیرگذاری اندیشه‌های روشنفکران عصر او در شعرش بررسی خواهد شد. امید است این پژوهش مفید واقع شود.

فصل اول

نگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی، ادبی و دینی عراق
در قرن نوزدهم و بیستم

_ اوضاع سیاسی عراق

_ اوضاع اجتماعی مردم عراق

_ اوضاع دینی در عراق

_ اوضاع ادبی

۱-۱- اوضاع سیاسی عراق

عراق یکی از عقب مانده ترین مناطق امپراطوری عثمانی محسوب می شد، که در جهل، آشوب، ظلم، ترس و اضطراب به سر می برد. ولایت های این سرزمین توسط والیان اداره می شد که «والی» هم در نقش یک دیکتاتور بود و اداره ی سیاست ولایت را که به آن صبغهی اسلامی می داد، برعهده داشت و او تصرف در جان و مال مردم را حق مسلم خود می دانست. (عزالدین، ۱۹۶۰: ۱۳) بار مالیات هایی که وضع می شد بر دوش مردم سنگینی می کرد، ظلم و ستم، تجسس، دزدی و رشوه خواری از دیگر اشکال فساد این دوره (قرن ۱۹) است که مردم این سرزمین را درمانده کرده بود. سرزمین عراق علاوه بر ساکنان خود، ترک ها، کردها و آشوری ها را نیز در خود جای داده و وجود فرهنگ ها و عقاید مختلف منجر به زبانه کشیدن آتش اختلافات میان مردم شده بود. خلاصه این که اوضاع سیاسی و اجتماعی به شدت نابسامان و اداره ی حکومت توسط عثمانی ها ضعیف بود.

(همان: ۴۹)

در سال ۱۸۶۹ یکی از دولتمردان برجسته ی ترک به نام «مدحت پاشا» به سمت حاکم بغداد منصوب شد. او با پشتکاری زیاد به انجام اصلاحات در عراق پرداخت. وی توجه خاصی به احداث راه ها و توسعه ی اراضی زیر کشت و نخلستان ها مبذول داشت و به پاره ای اصلاحات اداری و فرهنگی نیز دست زد، همچنین مدارس جدیدی بنیان گذاشت و دادگاه های جدید و شوراهای شهرداری موسوم به «بلدییه» را ایجاد کرد. شایان ذکر است که اولین روزنامه بغداد در زمان مدحت پاشا منتشر شد. او وظیفه ی خود می دانست که عراق را کاملاً تابع حکومت مرکزی سازد و به

تجزیه‌ی قبیله‌ای پایان دهد. پس از وی جانشینانش کوشیدند راه او را ادامه دهند اما موفق نشدند.

(بارا سوویچ لوتسکی، ۱۳۷۹: ۱۱۷)

عراق در قرن نوزدهم از ارتباط با عالم خارج کناره گرفت و در انزوا می‌زیست.

(الخضراء الجیوسی، ۲۰۰۷: ۴۷) اما با شروع جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴م، انگلیسی‌ها با نیروی نظامی

عظیم و با کلیه‌ی ساز و برگ نظامی پیشرفته‌ی خود، به عراق حمله کردند، ولی سرزمین عراق در آن

ایام از داشتن یک دولت مستقل بی‌بهره بود و نیروی کافی و سازماندهی شده‌ای که بتواند در برابر

نیروهای انگلیسی مقاومت کند وجود نداشت، به علاوه اینکه اختلافات شدید میان گروه‌های مختلف

جامعه، از عوامل دیگر در هموار شدن شرایط برای اشغال عراق بود. (ناظمیان، ۱۳۸۱: ۶)

بریتانیا عراق را اشغال کرد و دلیل این کار خود را آزادی و استقلال سرزمین‌های تحت قلمرو

عثمانی اعلام کرد نه فتح آن‌ها. پس طبیعتاً می‌بایست عراقی‌ها به استقلال تام می‌رسیدند اما اوضاع

حاکمی از آن بود که امور باب میلشان نمی‌چرخید و به دست حکام بریتانیایی اداره می‌شد. این شرایط

منجر به شورش‌ها و قیام‌هایی از سوی وطن‌دوستان و آزادی‌خواهان شد، اما انگلیسی‌ها با خشونت

این جنبش‌ها را یکی پس از دیگری در نطفه خفه کردند، (المقدسی، ۱۹۹۸: ۱۶۴-۱۶۲) و سعی‌شان این

بود که نفوذ خود را در آن‌جا بیش‌تر از قبل کنند. (قدوره، ۱۹۸۵: ۴۶) دخالت نظامی انگلیس در امور

کشور عراق نه تنها برخلاف تمام موازین بین‌المللی بود بلکه سلطه و استیلا کفار بر سرزمین‌های

اسلامی محسوب می‌شد. (البزاز، ۱۹۵۴: ۸) بنابراین، فشارهای دوگانه‌ی خارجی‌ها و پادشاهان عثمانی

مردم را به ستوه آورد و نارضایتی از نظام موجود به تمامی اقشار مردم سرایت کرد. (بارا سوویچ

لوتسکی، ۱۳۷۹: ۲۷۲)

گردهمایی و مناسبات دینی فرصتی بود برای توحید کلمه و گسترش حماسه جهت مطالبه‌ی حقوق پایمال شده‌ی ملت، اما این اجتماعات سیاسی و دینی - چه علنی، چه سری - مدام در شهرها و روستاها، توسط انگلیسی‌ها خاموش می‌گردید. (قدوره، ۱۹۸۵: ۱۳۶) اما احساسات خروشان ملت به مبارزه علیه استعمار، تا زمان استقرار حکومت ملی در سال ۱۹۲۱م ادامه داد. ولیکن ملت در ظاهر یک حکومت ملی داشت و این حکومت عملاً دست‌نشانده‌ی استعمار بود. پس از آن‌که ملت به حقیقت امر واقف شدند و حقوق خود را همچنان پایمال شده یافتند به مبارزاتشان ادامه دادند. (عزالدین، ۱۹۶۰: ۱۴۰)

۱-۲- اوضاع اجتماعی مردم عراق

همراه با اوضاع سیاسی، مردم عراق از نظر اجتماعی هم چندان شرایط مساعدی نداشتند. از جمله مشکلات موجود در جامعه‌ی عثمانی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم می‌توان به مواردی اشاره کرد، مثلاً این‌که ساکنان عراق که اغلب آن‌ها عشایر بودند، زیر سیطره‌ی حکومت نبودند بلکه برای استقلال خود گاه و بیگاه بر حکومت می‌شوریدند و این امر سبب شد که حکام عثمانی احساس خطر کنند و در پی سرکوبی آنان باشند. (همان: ۱۶)

رشوه‌خواری یکی دیگر از اسباب ضعف دولت عثمانی به‌شمار می‌آید که منشأ آن فقدان نظامی صحیح و کارآمد و ضعف کارگزاران حکومتی بود. قانونی وجود نداشت که مجرمان را محکوم کند، بنابراین مردم همیشه می‌بایست نگران این بودند که مبادا در دام سارقان گرفتار آیند. در برخی مناطق نیز اموال مسروقه توسط دولت مصادره و به دست والی می‌رسید. لذا کشاورزان و تاجران دست از کار کشیده و حیات اقتصادی‌شان با رکود و مشکلات فراوان روبه‌رو بود. (همان: ۱۱۷)

زن نیز در آن دوران در وضعیت نابسامانی به سر می‌برد و از خانه خارج نمی‌شد مگر در موارد اندک، حضور او در اماکن عمومی ممنوع و از آموزش و تعلیم محروم بود و بیم آن می‌رفت که مبادا فراگیری علم او را به راه فساد بکشاند. (عزالدین: ۱۶-۱۷)

در این دوره، علم و دانش نیز از وضعیت مناسبی برخوردار نبود و تنها مراکز علمی آن دوره، مساجد بودند و این امر سبب گردید تا نوعی جمود فکری و خمول اندیشه بر جامعه حاکم شود و پژوهش‌ها خالی از ابتکار و نوآوری باشد. درخشان‌ترین دوره از نظر تعلیم همان ایام حکومت مدحت پاشا بود که بارقه‌های امید در عصر او بر ملت درخشیدن گرفت. (همان: ۱۷)

اما عراق از نظر بهداشت و سلامت عمومی نیز وضعیتی اسف‌بار داشت. در بغداد طبیبان حاذقی وجود نداشت و طاعون همه جا را فراگرفته و اکثریت مردم را از بین برد و این امر نیز از نتایج بی‌توجهی دولت به‌شمار می‌رفت. (همان و باراسوویچ لوتسکی، ۱۳۷۹: ۱۱۷)

۱-۳- اوضاع دینی در عراق

تفکر اروپایی از حمله‌ی ناپلئون به مصر در شرق دمیدن گرفت و به دنبال آن دروازه‌ی سایر بلاد شرقی بر روی اروپا و امریکا گشوده شد. با ورود بیگانگان، این سرزمین‌ها با تعالیم جدیدی مواجه شدند که با اندیشه‌های آنان در تضاد بود و درصدد تغییر دیدگاهشان برآمد و پس از آن دوره‌ای از افول تمدن و جمود در تعلیمات دینی بر مسلمانان چیره شد. (هدّاره، ۲۰۰۰: ۱۸)

دولت عثمانی تا جنگ جهانی اول بر بلاد عربی حکومت راند در حالیکه حاکم عثمانی مسلمان بود و گرایش به اسلام بر جوانب مختلف زندگی مسلمانان سیطره داشت. با سیطره‌ی اروپا - که غیر مسلمان بودند - مسلمانان از اقرار به اسلام و حکومت اسلامی ابا داشتند و این به خاطر ترسشان

از آنان بود. (عزالدين، ۱۹۶۰: ۲۱) در این شرایط باید کسانی به بیداری و اتحاد مسلمانان همت گماشته و آن‌ها را زیر لوای خلافت عثمانی‌ها گرد می‌آوردند. از جمله‌ی این روشنفکران «سیدجمال‌الدین اسدآبادی» و شاگردش «محمدعبده» بودند که دفاع از اسلام و تمدن اسلامی را پیشه‌ی خود ساختند.

سیدجمال‌الدین افکار عمومی را به سوی «اصلاح دینی» سوق می‌داد تا روح اسلام بار دیگر در جان مسلمانان قدرت گیرد و بدون هیچ هراسی به رویارویی با اجانب تجاوزگر برخیزند. (ابوحاقه، ۱۹۷۹: ۱۱۱) او معتقد بود که مسلمانان از نظر فطرتشان از اروپاییان کم ندارند و اگر ضعیفی داشته باشند به دلیل جهل و دوری از فضائلشان است. اسدآبادی اذعان می‌دارد، راه علاج جهل، آموختن علوم مفید از اروپاییان و تطبیق آن با زندگی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و هنری در اسلام است. چرا که بین جوهر اسلام و حقایق علمی اختلافی وجود ندارد. اما بی‌توجهی به فضایل عمومی ناشی از دوری و فاصله گرفتن مسلمانان از تعالیم دین و آموزه‌های اسلام است و تنها راه‌هایی از این بی‌توجهی، بازگشت به آموزه‌های اسلام و گذشته‌ی پر افتخارشان خواهد بود. سیدجمال‌الدین می‌گوید: «که با همبستگی و اتحاد مسلمانان می‌توان به قدرتی عظیم و لاینفک دست یافت که هیچ دشمنی توان مقابله با آن را نداشته باشد.» (همان: ۱۱۰-۱۰۹) شاگردان زیادی به مکتب او گرویدند که از جمله‌ی آنان ادبا و شعرا بودند.

۱-۴- اوضاع ادبی

به طور کلی وخامت اوضاع اجتماعی و سیاسی تأثیر قابل توجهی بر شعر عراق برجای نهاد و با وجود این همه نابسامانی جای شگفت نیست که شعر در دوره‌ی عثمانی دچار سستی و رکود باشد،

زیرا اساس شعر زیبایی هنری است که متأسفانه در این عصر از آن تهی شده بود، به علاوه این که فقر معنایی نیز در آن محسوس است. شعر در این دوره ضعیف‌الغراض، رکیک الأسلوب، سخیف المعانی و خالی از ابداع و ابتکار بود و شعرا از الفاظ عامیانه بهره گرفته و هیچ عاطفه‌ی زنده و پویا و وسعت خیالی در شعرشان به چشم نمی‌خورد. (امیری، ۱۳۸۷: ۱۹۴-۱۹۳) در قرن نوزدهم شعر وسیله‌ای شد برای تکسب و کسب روزی و در خدمت حکام و والیان قرار داشت. آنان با اعطای صلات و پاداش به شعرا، مورد مدح و ستایش آن‌ها قرار گرفته و شهرت می‌یافتند، در کنار آن نیز گاهی به ثبت رخدادهای روزگار خود مبادرت می‌ورزیدند. (علوان، ۱۹۷۵: ۱۸ و الباطین، ۲۰۰۲: ۳۵۰)

فتح عراق توسط انگلیسی‌ها، آن‌ها را با دنیای جدیدی آشنا کرد، شعر و ادب مجرای جدیدی یافت و از خدمت سلطان و والی بیرون آمد، از مضامین فردی به مضامین اجتماعی تغییر مسیر داد و این بار در خدمت مردم و اجتماع آنان قرار گرفت. (عزالدين، ۱۹۶۰: ۲۰) شاعران در این برهه‌ی زمانی به دو گروه تقسیم شدند: گروه اول شاعرانی بودند که به تقلید از گذشتگان گرایش داشتند و قصاید خود را با غزل و مدح شروع کرده و در شعرشان مبالغه و حشو محسنات لفظی فراوان یافت می‌شود. «سیدعبدالمطلب الحلی» و «صالح الحلی» و «حسن العذاری» از این قبیل هستند. گروه دوم نیز شاعرانی بودند که به واقعیت‌های زندگی تمایل یافته و بذر تجدد را در اسلوب و معانی و اغراض شعر کاشتند. آنان طرفدار اصلاحات و خواستار آزادی، عدالت و مساوات با دیگر ملت‌ها بودند. «معروف رصافی» و «جمیل صدقی زهاوی» از این دسته شاعرانند.

شاعران نوگرا می‌خواستند که مسافت وسیع عقب‌ماندگی‌شان را جبران کنند و به شکوفایی اولیه‌ی شعر عربی دست یازند. بنابراین، از ادبیات تقلیدی دوری گزیدند و این چنین بود که تصویری از صراع بین جدید و قدیم شکل گرفت. (هدّاره، ۲۰۰۰: ۲۰-۱۹)

اما شعر عربی در اواخر قرن نوزدهم و ابتدای قرن بیستم به نشانه‌هایی از تجدد و شکوفایی آراسته گردید و مضامینی چون سیاست، اجتماع و تمدن را در برمی‌گرفت و از قضایای عمومی مثل آزادی، استقلال، حکومت، عدالت و از مشکلات جامعه و نیز از امت و تاریخ تمدن سخن می‌راند. (ابوحاقه، ۱۹۷۹: ۱۸۸) عقیده‌ی اسلامی و عنصر وحدت اسلامی در زیر لوای خلافت عثمانی و گرایش به قومیت عربی از دیگر موضوعات شعری در این دوره محسوب می‌شود. (الجیوسی، ۲۰۰۷: ۵۵) این گونه اشعار، التزام شاعران را می‌رساند و در دیوان شاعرانی چون رصافی، زهاوی، شوقی و مطران و... به وضوح دیده می‌شود.

فصل دوم

تصویری از زندگی معروف رصافی، عقاید، اندیشه‌ها و شعر او

_ زندگی رصافی

_ شعر و شاعری او

_ رصافی از نگاه ادیبان و ناقدان